

A királynéi birtokok sajátos eloszlásban bukkannak fel az ország területén az Árpád-korban. A földrajzi kép legszembetűnőbb jellemzője, hogy a birtokok legnagyobb része a mai Dunántúl középső sávjában, döntően a veszprémi egyházmegye területén feküdt, miközben vannak olyan országrészek, illetve tájegységek, ahol egyáltalán nem találkozunk velük. Ez utóbbiak közé tartozik a Felvidék középső és keleti területe (Bars, Trencsén, Nógrád és Gömör megyék, valamint a zólyomi erdőispánság, illetve Ung, Bereg és a későbbi Máramaros megyék), az Alföld egy igen jelentős hányada (Szabolcs, Békés, Csongrád, Bács, Zaránd, Csanád, Arad, Temes, Keve és Krassó megyék, a hozzájuk délről csatlakozó Valkó és Szerém megyékkel), ahol egyedül Bodrog megyéből ismert egyetlen, egyébként ismeretlen fekvésű birtok.¹ A besztercei és radnai ispánságokat, valamint két igen korai adatot leszámítva Erdélyben sem bukkanunk a királynéi birtoklás nyomára, s ugyanez a helyzet Szlavónia esetében is. Okkal gyanítható ugyanakkor, hogy az ily módon körvonalazódó kép, legalább részben, torznak minősíthető, hiszen – kiváltképp a dél-alföldi régióban – a korszakunkra jellemző birtokstruktúra rekonstruálása gyakorlatilag lehetetlen a kutatás rendelkezésére álló források rendkívül csekély száma miatt.

A Dunántúl nyugati részén (Vas, Sopron megyék, illetve a Duna túlsópartján fekvő Pozsony megye), továbbá az Alföld keleti és északi peremén (Bihar, a későbbi Közép-Szolnok és Szatmár megyék, illetve Pest, Heves, Borsod, Zemplén megyék), bár elszórtan és kis számban, de előkerülnek királynéi birtokok, miként egyes felvidéki megyékben (Torna, Sáros, Hont) is. Ez utóbbi régióból kiemelkedik Abaúj megye, ahol tíz feletti számban találkozunk királynéi birtokokkal, csakhogy ezek közül tíz egyetlen uradalomhoz, a vizsolyi ispánsághoz tartozott.

A Dunántúl említett középső sávjában egybefüggő tömböt alkot Zala, Veszprém, Komárom, Esztergom, Fejér és Tolna megyék csoportja, melyek mindegyikében tíznél több királynéi birtokra maradt fenn adat, s hasonló a helyzet a Komárommal északról szomszédos Nyitra esetében. Ezt a megyecsoportot egészíti ki Győr – nyolc ismert birtokkal –, valamint Somogy

¹ 1297: *Hazai okmánytár I–VIII*. Kiadják Nagy I., Paur I., Ráth K. és Véghely D. Győr–Budapest, 1865–1891. VII. 264. Vö. Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I³–IV. Budapest, 1987–1998. (A továbbiakban: Györffy Gy.: *Történeti földrajz*). I. 717.

megye, amelyben kiugróan magas a királynéi birtokok száma. Miként Abaújban a vizsolyi, Somogyban a segesdi ispánság kínál magyarázatot a királynéi birtokok feltűnően nagy koncentrációjára.²

Az, hogy az országnak éppen az említett részében sűrűsödnek a királynéi birtoklásra utaló nyomok, aligha mondható meglepőnek. Ez volt az a régió ugyanis, ahol a legrégebb időktől fogva kimutatható az Árpádok jelenléte és birtoklása, s ennek megfelelően a királyi birtokok aránya is igen magas e területen. Másfelől pedig nyilván az sem mellékes körülmény, hogy a királynék, legalábbis a 13. század okleveles adatokkal megvilágított második felében, előszeretettel tartózkodtak a Fehérvár – (Ó)Buda – Esztergom által határolt régióban, azaz „az ország közepén” (*medium regni*),³ s így érthető, ha a birtokaik is elsősorban ebben az országrészben feküdtek.⁴ Azt persze, hogy korábban is ez volt a helyzet, nehéz lenne bizonyítani, mindazonáltal Anonymus megörökítésre méltónak ítélte, hogy I. András felesége, az orosz Anasztázia, legszívesebben Dél-Zemplénben töltötte az időt,⁵ s ez bizonyítással függetlenül attól, hogy van-e valóság magva elbeszélése e pontjának vagy sem – arra vall, hogy ezt a Névtelen szokatlan és feltűnő jelenségnek tartotta.

Arról sem tudunk sokat, hogy a fentiekben felvázolt kép vajon kezdettől fogva jellemző volt-e a királynéi birtokok területi megoszlására. A királynéi birtokok kialakulásának módját illetően forrásaink cserben hagynak minket, egyedül az Altaichi Évkönyvek utal arra, hogy Szent István birtokokat (*praedia*) adott feleségének, Gizellának.⁶ Ennek a híradásnak a hitelét

² A fenti összeállítás készítésekor eltekintettünk azoknak az adatoknak a hasznosításától, melyek III. Béla királynak az anyja, Eufrozina királyné által a fehérvári kereszteteknek tett adományát említő oklevelében találhatók (*Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit G. Györffy. Budapest. 1994. 89.), részint mert az ott felsorolt 55 birtok közül jó néhány azonosítása – s így lokalizálása – bizonytalan, részint pedig azért, mert nem tudható, hogy e földek valóban a királynéi birtokok közé tartoztak-e. Mindazonáltal, ha figyelembe vennénk az oklevél adatait, akkor azok érdemben nem módosítanák az említett tendenciákat, sőt, inkább megerősítenék azokat, hiszen Eufrozina királyné adományai között 19 Fejér, 18 – és további egy, kérdéses azonosítású – Somogy, hat Tolna, egy-egy Zala, Veszprém, Esztergom, Valkó, Baranya, Bodrog és Keve megyei birtok szerepel négy azonosítatlan helynév mellett.

³ A fogalomra I. Kumorovitz L. B.: *Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei*. In *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 18 (1971). 7–53. és Kubinyi A.: *Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények*. In *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*. 1 (1994). 57–70.

⁴ A királynék tartózkodási helyeire I. Zsoldos A.: *A királyné udvara az Árpád-korban*. In *Századok*. 136 (2002). 269–275.

⁵ *Anonymi Gesta Hungarorum*. 15. c. In vol. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák K. és Veszprémy L. Budapest, 1999². I. 55–56.

⁶ *Annales Altahenses maiores ad a. 1041*. In vol. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. I–III. Collegit A. Fr. Gombos. Budapestini, 1937–1938. I. 93.

kellőképpen alátámasztja, hogy ez a forrás általában jól értesültnek mondható a magyarországi viszonyokat illetően. Aligha lehet kétséges ugyanakkor, hogy a királynéi birtokok létrejötte nem is igen képzelhető el más módon, mint hogy az uralkodó birtokai egy részét átengedte felesége használatára.

Az Altaichi Évkönyvek fenti tudósítása azt mindenesetre kétségtelenné teszi, hogy a királynéi birtokok kezdetei a királyi birtokszervezetek kialakításának időszakába, azaz az államalapítás korába nyúlnak vissza. S valóban, más forrásaink szintén tartottak fenn adatokat Gizella királyné birtokaira vonatkozóan. 1232-ben a veszprémi püspök azt állította, hogy a Visinec (*Wezmech*) nevű, a Dráva és a Mura folyók között fekvő birtok Gizella királyné adománya révén került egyháza birtokába (*terram ... a prima fundatrice ecclesie sue regina Gysla donatam*).⁷ A veszprémi egyház más birtokára vonatkozóan is élt az a hagyomány, hogy azt Gizella adományozta: 1318-ban a szintén Zala megyei Alsóörsön tartottak számon olyan háznépeket, amelyeket a királyné juttatott a veszprémi egyháznak annak alapítása idején (*mansiones ... per dominam Keysla reginam felicis recordationis tempore foundationis Wesprimiensis ecclesie collati fuerant*).⁸

Amint arról már szó esett, Erdélyben alig-alig ismerünk királynéi birtokokat, igaz, a király ún. udvari birtokszervezetéhez tartozó birtokokra vonatkozóan sem bővelkedünk az adatokban.⁹ Kiváltképp feltűnő, hogy erdőuralomról, illetve erdőispánságról sem tudunk Erdélyben, jóllehet a természetföldrajzi körülmények éppenséggel magától értetődővé tennék ezen intézménytípus itteni jelenlétét. Annál inkább felkeltheti érdeklődésünket tehát az a tény, hogy éppen a királynéi birtokok legkorábbi rétegében találkozunk olyan földekkel, amelyek a királynék erdélyi birtoklására vetnek némi fényt.

A bakonybéli apátság elidegenített javainak 15. századi jegyzéke annak emlékét tartotta fenn, hogy Gizella férje beleegyezésével (*favente*) a

⁷ 1232: *Zala vármegye története. Oklevéltár.* I–II. Szerk. Nagy I., Véghely D. és Nagy Gy. Budapest, 1886–1890. II. 643. Az adat hitele nem vonható kétségbe azon az alapon, hogy a Muraköz az idő tájt még nem tartozott Magyarországhoz (vö. Karácsonyi J.: *Szent László meghódítja a régi Szlavóniát.* Budapest, 1916. 5–7. [Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. 2.]), mivel Szlavónia – s így értelemszerűen a Muraköz is – már a 10. századtól kezdve magyar fennhatóság alatt volt, l. Zsoldos A.: *Egész Szlavónia bánja.* In vol. *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann T. H. n., 2001. 273–276. (Analecta Mediaevalia I.), a kérdés további irodalmával.

⁸ 1318: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 200097.

⁹ Udvarnokokra például mindössze három adattal rendelkezünk l. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zs. Budapest, 1997. (A továbbiakban: *EO*). I. 13., 107. és 241. sz-ok.

monostornak adományozta az erdélyi részeken Lapád és Abony falvakat (*in transilluanis p[ar]tibus villam Lapat et villam Obon*), a Makra hegyen (*in Macra*) nyolc szőlőt ugyanannyi szőlőművessel (*vinitoribus*), valamint Szalmádót (*Salamadh*) halászhelyekkel, elegendő földdel és kaszálóval (*cum piscinis, terra suficiente et feneto*). Ugyanezen jegyzék következő bejegyzése szerint a bakonybéli szerzetesek Gizellától egy malmot is kaptak „a veszprémi szikla alatt” (*sub rupe Wesprimiensi*).¹⁰

A bakonybéli monostornak juttatott adományait Gizella minden valószínűség szerint oklevelekbe foglalta, bár a jegyzék – más tételekkel ellentétben – nem tesz ezekről említést. Az oklevelek egykori létének valószínűségét megerősíti, hogy 1508-ban a bakonybéli monostor birtokában volt egy Gizella királyné által adományozott *evangeliarium*, mely a monostor kiváltságleveleit is tartalmazta.¹¹ Ebből következik viszont, hogy a jegyzék első bejegyzésének megfeleltethető oklevél aligha foglalta magában a veszprémi malom adományozásáról szóló részt, mivel azt a jegyzék külön tételként szerepelteti.¹² Az első bejegyzés ugyanakkor más kérdést is felvet. Megjegyzésre érdemes ugyanis, hogy a szöveg alapján Abony falu épp úgy az „erdélyi részeken” keresendő, mint Lapád, ezért aligha lehet azonos a mai Füzesabonnyal.¹³ Indokoltabbnak tűnik a Lapád közelében lévő Asszonynépe faluval¹⁴ való azonosítás lehetőségének felvetése, hiszen az ilyen típusú helynévadás – igazolhatóan¹⁵ vagy gyaníthatóan¹⁶ – királynéi birtoklásra utal.¹⁷ Felmerült ugyanakkor az is, hogy – mivel a bakonybéli apátság birtokainak 1086. évi összeírásában nem szerepel Lapád¹⁸ – a monostor csak

¹⁰ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Gy., adiuerunt J. Bapt. Borsa, Fr. L. Hervay, B. L. Kumorovitz et J. Moravcsik. Budapestini, 1992. (A továbbiakban: *DHA*). I. 120.

¹¹ Csánki D.: *Magyarországi bencések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból*. In *Magyar Könyvszemle*. 1881. 294.

¹² Vö. A. Zsoldos: *The Problems of Dating the Queens' Charters of the Árpadian Age (Eleventh–Thirteenth Century)*. In vol. *Dating Undated Medieval Charters*. Ed. M. Gervers. Woodbridge, 2000. 151.

¹³ *DHA*. I. 499., vö. ellenben Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. III. 65. (ahol ez az adat nem szerepel).

¹⁴ Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. II. 131. és 171.

¹⁵ Így pl. a Győr megyei Asszonyfálván királynéi népek éltek, I. 1235: *A pannohalmi Szent-Benedek-rend története*. I–XII. Szerk. Erdélyi L., Sörös P. Budapest, 1902–1916. (A továbbiakban: *PRT*). I. 747., vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. II. 579.

¹⁶ Pl. az Arad megyei Asszonylaka, a Fejér megyei Asszonyvására vagy a Krassó megyei Asszonylaka esetében, I. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 172., II. 346., III. 478.

¹⁷ Györffy Gy.: *István király és műve*. Budapest, 1977. (A továbbiakban: Györffy Gy.: *István király*). 244.

¹⁸ 1086: *DHA*. I. 250–255.

valamikor a 11. század végét követően kaphatta meg e birtokot.¹⁹ Ez az érvelés azonban azért nem meggyőző, mert épp úgy elképzelhető, hogy az említett erdélyi birtokok már 1086 előtt kikerültek Bakonybél birtokállományából. A bakonybéli feljegyzés megbízhatósága mellett szóló érvként vehető ugyanakkor figyelembe, hogy az a Sopron megyei Szalmád viszont, mely Gizella ugyanazon adományának része volt, szerepel az 1086. évi összeírásban.²⁰ Lapád és Abony (Asszonynepe?) példája mindenesetre kétségtelen bizonytságot ad arra, hogy a királyné mint birtokos már a legkorábbi időkben jelen volt Erdélyben – mégpedig annak a Marostól délre eső részében – is.

A királynéi birtokok jelentős része egy-egy uradalomba szervezve tűnik fel, mások ellenben különálló egységekként. Ez utóbbiak esetében talán feltételezhető lenne, hogy eredetileg ezek is egy-egy uradalomhoz tartoztak, ám azok – ha egyáltalán valóban léteztek – nem hagytak nyomot forrásainkban. Semmit sem tudunk például arról, hogy a királyné 1273-ban említett Fehérvár melletti háza (*aput Albam ... nostre maiestatis domus*)²¹ a környékbeli királynéi birtokok központjaként is működött-e.

Azon uradalmak, amelyek hosszabb-rövidebb ideig a királynék kezén tűnnek fel, részint méreteik, részint szervezeti sajátosságai alapján több csoportra oszthatók. Az első csoportba azok sorolhatók, amelyek kisebbek lévén csupán néhány településre terjedtek ki, s – talán ezzel összefüggésben – nem szervezték őket ispánsággá. E típus példaként említhető a Nyitra megyei újhelyi uradalom, melyhez az Újfalunak (*Noua Villa*) is mondott²² Újhelyen kívül Lubó, Patvaróc és Szerdahely tartozott. Az uradalmat Mária királyné²³ és IV. Béla 1263-ban a pannonhalmi monostornak adományozta.²⁴ Az újhelyi uradalom élén, amíg az Mária joghatósága alá tartozott, a királyné *officialisa* állott.²⁵ Az uradalmak egy másik csoportja ispánságként tűnik fel forrásainkban. Jól ismert példája ennek a típusnak a vizsolyi²⁶ vagy a

¹⁹ Kristó Gy.: *A korai Erdély 895–1324*. Szeged, 2002. 115–116. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18).

²⁰ *DHA*. I. 252.

²¹ 1273: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Szerk. Nagy Gy. Budapest, 1887–1889. I. 12. Az oklevél Erzsébet özvegy királyné nevében kelt.

²² 1263: *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Közzé teszi Wenzel G. Pest–Budapest, 1860–1874. (A továbbiakban: *ÁÚO*). III. 43.

²³ 1263: *ÁÚO*. III. 42–43.

²⁴ 1263: *PRT*. II. 321–324.

²⁵ 1264: *PRT*. II. 326.

²⁶ Összefoglalóan I. Győrffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 156–157. és Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. (A továbbiakban Kristó Gy.: *Vármegyék*). 410–411. (Nemzet és emlékezet).

segesdi²⁷ uradalom. Egy újabb típust képviselnek végezetül azok az ispánsággá szervezett uradalmak, melyek – ellentétben a második csoportba tartozókkal – idővel megyévé alakultak át, mint történt az például Verőce²⁸ esetében. A második típushoz tartozó, ispánsággá szervezett királynői uradalmak sorában találunk erdélyieket is.

1264. júliusában IV. Orbán pápa felszólította István ifjabb királyt, hogy mindazokat a falvakat és földeket (*villas et terras*), amelyeket az apjával, IV. Bélával anyja, Mária királyné beleegyezése nélkül (*sine assensu*) kötött megegyezés (*compositio*) értelmében lefoglalt, adja vissza a királynénak, mert azokat régtől fogva (*a tempore, cuius memoria non existit*) a magyar királynék birtokolták (*tenuerunt*).²⁹ Az említett *compositio* alatt minden bizonnyal a IV. Béla és idősebb fia között Pozsonyban létrejött, s több ízben megerősített megállapodás³⁰ értendő, melynek alapján István ifjabb király hatalma immár nem csak Erdélyre, hanem az egész, Dunától keletre eső országrészre kiterjedt. Az egyezmény minden bizonnyal a királynői birtokokat is érintette, amint arra a Szatmár megyei Ragáld példája figyelmeztet. Erről a birtokról Erzsébet ifjabb királyné egy 1265-ben kelt oklevele megjegyzi, hogy eredetileg egy örökös nélkül meghalt szatmári várjobbágyé volt, később pedig Mária királyné telepített rá *hospeseket*, nyilván azt követően, hogy férjétől megkapta e célra a birtokot. Az ifjabb királyné oklevele ugyanakkor azt is elárulja Ragáldról, hogy az „öröklési jogon háramlott” a kezére (*iure successorio ad manum nostram devoluta*),³¹ ami – mivel az oklevél kiállításának idején, 1265-ben, Mária királyné még életben volt – aligha magyarázható másként, mint hogy a pozsonyi béke értelmében István ifjabb királynak jutott keleti országrészben fekvő királynői birtokok – legalábbis részben – az ifjabb királyné joghatósága alá kerültek.

Nyilván hasonló módon tette rá a kezét az ifjabb királyi pár azokra a „falvakra és földekre” is, amelyeket a pápa oklevelének tanúsága szerint Mária királyné – okkal, ok nélkül, ez ma már aligha deríthető ki – ki akart

²⁷ Összefoglalóan I. Pesty F.: *Az eltűnt régi vármegyék*. I–II. Budapest. 1880. (Reprint: Budapest, 1988.) I. 213–218. Magyar K.: *A segesdi királynői ispánság történetéről (XI–XV. század)*. In *Somogy Megye Múltjából*. 16 (1985). 3–60; Kristó Gy.: *Vármegyék*. 255–259.

²⁸ Összefoglalóan I. Kristó Gy.: *Vármegyék*. 319–320.

²⁹ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta*. I–II. Collecta ac serie chronologica disposita ab Aug. Theiner. Romae–Zagrabiae, 1863–1875. I. 275–276.

³⁰ 1262: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Collegit et edidit F. Knauz, L. C. Dedek. Strigonii, 1874–1924. IV. Ad edendum praeparaverunt G. Dreska, G. Érszegi, A. Hegedüs, T. Neumann, C. Szovák, S. Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999. (A továbbiakban: *MES*). I. 476–480. Vö. Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Budapest, 1899.² (Reprint: Budapest, 1984.) II. 249–252.

³¹ 1265: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. G. Fejér. Budae, 1829–1844. (A továbbiakban: *CD*). VI/2. 391.

vonni a megegyezés hatálya alól. IV. Orbán fel is sorolta a kérdéses „falvakat és földeket”, Besztercét (*Bistische*), Radnát (*Rodona*), Szalacsot (*Zolosim*)³² és Királyit (*Querali*)³³ nevezve meg oklevelében. Beszterce, Radna és Királyi az Erdély északkeleti részében nagyobb számban vélhetően a 12. század közepén, illetve második felében megjelenő „szász” vendégek településterületeként ismert: Beszterce és Radna egy-egy jelentősebb városként jött létre, melyek a 13. század folyamán a települések közvetlen környékét magában foglaló ispánsággá alakultak.³⁴ A besztercei és radnai ispáni címet 1274-ben ugyanaz a személy – Aba nembéli Kompolt fia Pál – viselte, utóbb azonban a besztercei ispán önállóan – Radna nélkül – szerepel.³⁵ Királyi egy mezősegi falucsoport neve volt, mely a 14. század elején *districtus*ként fordul elő.³⁶ Szalacs viszont – ellentétben az eddigiekkel – nem erdélyi, hanem Bihar megyei település volt, melyet 1284-ben valóban királynéi falunak mondanak.³⁷

A magyar királynék e területeket és településeket a pápai oklevél szerint „régől fogva” (*a tempore, cuius memoria non existit*) birtokolták, kérdés mármost, hogy mit értsünk e kifejezés alatt. Kézenfekvőnek tűnhet arra gondolni, hogy a királynéi birtoklás sem nyúlhat régebbre vissza, mint a szászok betelepülése Északkelet-Erdélybe. Ennek azonban ellene mond az a megfigyelés, mely szerint a Beszterce melletti Királynémetit „bajor faluként” (*villa Bavarica*)³⁸ ismerték a 12. században betelepülő *hospesek*, márpedig a Bajorországból való betelepülés leginkább a 11. század első felére keltezhető, nyilvánvaló összefüggésben Szent István és Gizella házasságával.³⁹ Ez az érvelés felveti annak lehetőségét, hogy Északkelet-Erdélyben már a 11. század első felében, közelebbről Szent István uralkodásának idejében is számolhatunk németajkú telepések jelenlétével. Lapád és Abony (Asszonynépe?) előzőekben megismert példája mindenesetre azt bizonyítja, hogy egyáltalán nem zárható ki a korai királynéi birtoklás Erdély északkeleti részében sem.

³² Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 664. és 554., 9. sz. jegyz. Jakó Zsigmond azonban a Besztercehez közel fekvő erdélyi Zsolnával azonosítja, l. *EO*. I. 481.

³³ Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 554. Jakó Zsigmond ez esetben is más megoldást javasol: ő a Besztercehez közel fekvő Királynémetivel azonosítja az említett települést, l. *EO*. I. 410.

³⁴ Összefoglalóan l. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 553–565.

³⁵ 1295: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Bearb. von Fr. Zimmermann, C. Werner et al. Hermanstadt, 1892–1991. (A továbbiakban: *UGDS*). I. 199. Egy II. András nevében készült, 1222-re keltezett hamisítvány is említ egy besztercei ispánt, l. *EO*. I. 120. sz.

³⁶ 1311–1314 k.: *UGDS*. I. 300., vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 664.

³⁷ 1284: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 75822. Vö. Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 554.

³⁸ Györffy Gy.: *Történeti földrajz*. I. 562.

³⁹ Györffy Gy.: *István király*. 512.

A németajkú telepések 11. századi jelenlétét illetően hasonló a helyzet: Kelet-Magyarországon ugyanis ismeretesek olyan települések, amelyekkel kapcsolatban felmerül a gyanú, hogy korai telepítésű német vendégek (is) lakták. A szatmárnémeti *hospesek* körében 1230-ban az a hagyomány élt, hogy őseik Gizella királyné idején költöztek be Magyarországra,⁴⁰ de talán ide vonható az 1264. évi pápai oklevélben szereplő Szalacs is, amelyet – a településen átmenő „nagy út” (*magna via*) kapcsán – már 1067 táján említenek,⁴¹ s amelynek lakói között szintén felbukkannak – igaz, jóval későbbi időből való forrásban – német telepések.⁴² Mindezek alapján teljes bizonyossággal ugyan nem lehet kijelenteni, hogy a királynék északkelet-erdélyi birtoklása az államalapítás korában kezdődött, de ennek lehetősége, legalábbis a beszercei ispánság, illetve a talán annak közvetlen előzményét jelentő Királynémeti (*villa Bavarica*) esetében nem is utasítható el egyértelműen.

Az mindenesetre bizonyos, hogy 1287-ben a beszercei ispánság még mindig a királynék javadalmai közé tartozott. Lodomér esztergomi érsek IV. Honorius pápa,⁴³ illetve a bíborosok utasítására,⁴⁴ valamint az az évben Budán tartott országos gyűlés⁴⁵ döntésére hivatkozva szólította fel az erdélyi püspököt arra, hogy támogassa Izabella királyné *officialisait* a beszercei kerületből (*districtus de Bezterce*) járó jövedelmek beszédésében.⁴⁶ A beszercei ispánság és a királynék közötti kapcsolat a 14. század első felében is megmaradt. Ennek jeleként 1317-ben az a Fonói Benedek fia János szerepel beszercei ispánként, akinek már apja is IV. László feleségének, Izabellának az udvarában szolgált,⁴⁷ míg ő maga néhány év múlva királynéi pohárnokmesterként emelkedik a bárók közé.⁴⁸ Még egyértelműbben tanúskodik a királyné beszercei birtoklásának továbbéléséről, hogy 1330-ban Erzsébet királyné a maga beszercei vendégtelepeseinek (*cives et hospites nostri de Bezturche et ad eandem sedem spectantes*) biztosít

⁴⁰ 1230: a telepések „se dicebant in fide domine Keyse ad Hungariam convenisse” in: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Ed. S. L. Endlicher. Sangalli, 1849. 426–427.

⁴¹ 1067 k.: *DHA*. I. 184.

⁴² 1215: *Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Curis et laboribus J. Karácsonyi, S. Borovszky. Budapest, 1903. (A továbbiakban: *VR*). 127. sz.

⁴³ 1287: *UGDS*. I. 151–152.

⁴⁴ 1287: *UGDS*. I. 154–155.

⁴⁵ Vö. S. Kiss Erzsébet: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez*. In *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica*. XXXIX (1971). 42–46.

⁴⁶ 1287: *UGDS*. I. 157–158.

⁴⁷ 1281: *CD*. V/3. 96–97.

⁴⁸ 1323: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy I., Nagy I., Véghely D., Kammerer E., Lukcsics P. Pest–Budapest, 1872–1931. I. 230. Vö. Engel P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996. I. 59., 230., 397. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5).

igazságszolgáltatási kiváltságokat: a saját, illetve az általa kinevezett beszercei ispán, valamint a választott bírájuk ítélőszékét jelölve megilletésnek ügyeikben.⁴⁹

A forrásainknak köszönhetően viszonylag alaposabban megismerhető királynői uradalmak többsége esetében kimutatható, hogy azok hosszabb-rövidebb ideig nem a királynék, hanem a királyi család más tagjainak kezén voltak. A korábbiakban említett újhelyi uradalom központját „Királyi falu”-nak (*Regia Villa*) is mondták,⁵⁰ ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy eredetileg a királyé volt az uradalom, s csak másodlagosan alakult ki az a helyzet, hogy a 13. század közepén Mária királyné kezére került. Mivel a királynői birtokok – amint arról már szó esett – egyébként is úgy jöhettek létre, hogy az uralkodó a maga birtokai közül némelyeket átengedett a királyné használatára, nincs ebben semmi rendkívüli, s a jelenség legfeljebb arra hívja fel a figyelmet, hogy a folyamat nem szükségképpen ért véget a 11–12. század forrásaink által alig megvilágított évtizedeiben, hanem a 13. században is dönthetett úgy valamelyik uralkodó, hogy egyik-másik birtokát a királynénak adja.

Némileg más a helyzet azon uradalmak esetében, amelyek a királynék mellett az uralkodócsalád férfitagjainak, a hercegeknek a kezén (is) voltak. A hercegi birtokok kialakulása vélhetően a királynéiakhoz hasonló módon ment végbe, s egyéb jellemzőik is rokoníthatók a királynői birtokok sajátosságaival.⁵¹ Ha viszont egyes uradalmakat hol a királynék, hol pedig a hercegek kezén találunk, akkor joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon a herceg(ek)nek vagy a királyné(k)nak adta-e ezeket eredetileg az uralkodó: azaz voltaképpen „hercegi” vagy „királynői” uradalmakról van-e szó. Különösen nagy nyomatékkal merül fel ez a dilemma azon uradalmak kapcsán, amelyek létrehozására vonatkozó első adataink nem a királynék, hanem a hercegek személyéhez kapcsolódnak. A többnyire a királynői uradalmak egyik „klasszikus” példájának tekintett segesdi például, amikor megjelenik forrásainkban, Kálmán herceg javaihoz tartozott,⁵² nem sokkal a herceg halála

⁴⁹ 1330: „nullius iudicis regni nostri praeter praesentiam nostram ac comitis eorum per nos pro tempore nunc constituti et in futurum constituendi aut iudicis eorum communiter assumpti astare iudicio teneantur” in: *UGDS*. I. 438.

⁵⁰ 1263: *PRT*. II. 322.

⁵¹ Összefoglalóan I. Kristó Gy.: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 38–43.

⁵² IV. Béla egyik 1244. évi oklevele ugyanis arról számol be, hogy öccse, Kálmán herceg bizonyos – csere révén megszerzett – birtokokat csatolt a segesdi uradalomhoz („predio de Segusd”), aminek alapján egyértelműen megállapítható, hogy a tatárjárást közvetlenül megelőző időkből az uradalom nem a királyné, hanem az 1226 óta Szlavónia élén álló Kálmán herceg kezén volt, s csak a herceg halála után szállt IV. Bélára, I. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II–XV. Collegit et digessit T. Smečičklas. Zagrabiae, 1904–1934. (A továbbiakban *CDCr*). IV. 249–250.

után viszont Mária királyné lett,⁵³ de az 1260-as években IV. Béla fiatalabb fia, Béla herceg tartotta a kezén,⁵⁴ hogy aztán ismét a királynék uradalmi közé tartozzék.⁵⁵ Mindenezen adatok alapján épp úgy lehetne amellett érvelni, hogy az ilyen uradalmak valójában olyan hercegi javak voltak, amelyek esetenként a királynék joghatósága alá kerültek, mint ahogy az is felmerülhet, hogy éppen ellenkezőleg: az eredendően királynéi uradalmakat kapta meg az a herceg, akit az uralkodó egyébként is területi hatalommal ruházott fel. Mivel egyetlen esetben sem állnak a rendelkezésünkre olyan források, amelyek az uradalmakat *in statu nascendi* mutatnak be, az említett dilemma gyakorlatilag eldönthetetlen.

Segesd példája ugyanakkor arra mutat rá, hogy hiába adta IV. Béla öccse halála után feleségének a segesdi uradalmat, Mária azt minden jel szerint kénytelen volt átengedni az idő közben felnövekedett ifjabb fiának, Béla hercegnek, s az ispánság csak azt követően került tartósabban a királynék joghatósága alá, ha a dinasztiaiban már nem élt olyan herceg, aki az uradalmat megkaphatta volna. Ez nyilvánvalóan arra vall, hogy a királyi család tagjai között az uradalmak elosztásakor a herceg határozott elsőbbséget élvezett a királynéval szemben: ha a tárgyalt uradalmak eredetileg a hercegi javakhoz tartoztak, akkor azért, mert a királynék csak herceg nemlétében juthattak azokhoz hozzá, ha viszont a királynéi uradalmak közé tartoztak, akkor azért, mert ennek ellenére át kellett engedniük azokat a területi hatalomból részesülő hercegnek.

Mindössze két olyan uradalomról tudunk számot adni, amelyek a forrásainkban nyomon követhető Árpád-kori történetük során mindvégig a királynék kezén voltak. Az egyik a vizsolyi, mely bizonyíthatóan az 1210-es évektől⁵⁶ az 1270-es évek végéig⁵⁷ állt a királynék joghatósága alatt: ez idő alatt öt királyné (Jolánta, Beatrix, Mária, Erzsébet, Izabella) váltotta egymást, s arról, hogy az uradalmat időközben más birtokolta volna, nem tudunk. A

⁵³ 1248-ban Mária a segesdi vendégtelepesek („hospites de Segust”) szabadságait adományozta verőcei telepeseinek (I. CDCr. IV. 374–376.), 1268-ban pedig, egy általa eladományozott föld iktatását a segesdi ispán végezte el, I. CDCr. V. 461.

⁵⁴ 1269-ben Béla herceg intézkedett olyan ügyben, amely a segesdi ispánt érintette, I. Solymosi L.: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, 1998. 224.

⁵⁵ 1276-ban már Izabella királyné adományozta a veszprémi káptalannak a segesdi ispánsághoz tartozó Kál-völgyi boradó népeket, I. DL. 40133. Az oklevelet IV. László 1276. aug. 9-i átírása alapján kiadta Borsa Iván, I. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Szerk. Szentpétery I., Borsa I. Budapest, 1923–1987. II/2–3. 167–168. Az uradalmat 1277-től Erzsébet özvegy királyné kezén találjuk (1277: *ÁÚO*. IX. 179.; 1280: *ÁÚO*. XII. 301–302.; 1284: *ÁÚO*. IV. 266–267.), 1295-ben pedig III. András király anyja, Thomasina rendelkezett a segesdi uradalommal, I. *MES*. II. 383–385.

⁵⁶ 1215: *VR*. 113. sz. Vö. 1220: *VR*. 259. sz. és 1222: *VR*. 325. sz.

⁵⁷ 1271: *Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban*. Válogatta, fordította bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és a mutatót készítette Kondorné Látkóczki Erzsébet. Eger, 1997. 37. L. még 1278: DF. 266087. (vö. DL. 90825.), DF. 266088. (vö. DL. 75382.).

másik ilyen uradalom a besztercei: ennek kialakulása – mint láthattuk – talán már a 11. század első felében megkezdődött, s még a 14. század közepén is a királyné rendelkezett vele. Ezen körülmények alapján tehát a vizsolyi és a besztercei ispánságokat minden fenntartás nélkül minősíthetjük olyan királynői uradalmaknak, melyek eredendően is a királynői javak közé tartoztak.

Queens' Domains in Transylvania in the Árpadian Age

(Abstract)

Uneven knowledge of the domains belonging to the Árpadian queens is determined primarily by the loss of historical sources regarding the southern and the central part of the kingdom. In addition, the concentration of the royal domains in middle Transdanubia and the habit of the queens of residing in the center of the kingdom (medium regni) significantly influenced the distribution of their possessions. Two settlements are known which can be counted among the earliest possessions of the queens in Transylvania. The villages of Lapád (Magyarlapád, Lopadea Nouă) and Abony (identifiable with the present-day village of Asszonynépe, Asinip were donated to the abbey of Bakonybél by Queen Gisela. Thirteenth-century sources mention the domains of Beszterce (Bistrița), Radna (Óradna, Radna Veche), Királyi and the settlement of Szalacs (Sălacea) as queens' possessions.

Among the domains belonging to the queens, the larger ones were organized as comitatus (ispánság) and the largest one, Verőce, even became a separate county. The possessions around Beszterce and Radna and the cluster of villages in the Mezőség (Câmpia Transilvaniei, known as Királyi [Querali], were inhabited by Saxon colonists who settled in northeastern Transylvania during the twelfth century. Beszterce and Radna, like Vizsoly and Segesd, were organized in two comitatus and the two settlements became important urban centers of the Saxon districts. The colonization of the Saxons marks the starting point of the queens' possessions in northeastern Transylvania. One of the villages, Királynémet (Crainimăt), however, was mentioned by the sources as villa bavarica, which indicates an earlier presence of queens' possessions. Bavarian settlers came to Hungary during the first half of the eleventh century, in the time of Gisela, wife of St. Stephan I. In addition, Szalacs was mentioned as early as 1067; it had German hospites, according to thirteenth century sources.

There is not enough source material to determine the evolution of each possession. Before or after entering the queens' possession some of the domains belonged to the king or to the other members of the royal families, most frequently to the princely heir. It is, though, impossible to establish the core set of domains belonging to the queens. It is sure, however, that beside the comitatus of Vizsoly the district of Beszterce belonged to the queens during the whole period of the Árpadian dynasty.